

ԱՐԱՄԱՆՅԱԿԻ ՈՐԴԻՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՏԻՐՈՒՅԹՆԵՐԸ
ԵՌԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍԱՆԿՅՈՒՆԻՑ

Արամանյակը նախահայր Հայկի ավագ որդին էր:¹ Ինչպես նա, այնպես էլ իր երեք որդիները անմիջական և նշանակալից մասնակցություն են ունեցել Բելի դեմ՝ Հայկի մղած ճակատամարտում: Մովսես Խորենացու բերած ավանդության համաձայն, ճակատամարտից առաջ Հայկը «կարգէ զԱրամանեակն երկու եղբարքք ընդ աջմէ, եւ զԿաղմոս եւ զայս երկուս յորդոց իւրոց ի ձախմէ, զի արք կորովիք էին յաղեղն եւ ի սուտեր»:² Հայկի աջ կողմում Արամանյակի հետ կանգնածները լինելու էին Խոռը և Մանավազը (այս երեքից բացի՝ այլ որդիներ Խորենացին չի հիշատակում),³ իսկ ձախ կողմում Կաղմոսի՝ Արամանյակի ավագ որդու հետ միասին կանգնածները լինելու էին ոչ թե Հայկի, այլ Արամանյակի որդիները՝ Հայկի թոռները, որովհետև *որդի* բառը ոչ միայն «զավակ, ուստր» նշանակությունն է ունեցել, այլև՝ «սերունդ»,⁴ ուրեմն, նաև «թոռ» է նշանակել: Ըստ այդմ, Անանուն պատմիչը (Սեբեոս) Կաղմոսին համարում է թե՛ Հայկի թոռը (ինչպես վարվել է նաև Խորենացին), թե՛ որդին. «Առնու Հայկն զԱրամեակ եւ զԿաղմոս զորդի իւր»:⁵

Թե ովքեր են եղել Արամանյակի մյուս երկու որդիները՝ Կաղմոսի եղբայրները, պարզվում է Անանուն պատմիչի և Մովսես Խորենացու հպանցիկ այլ վկայությունների համադրումից: Անանուն պատմիչը «Կաղմեայ տուն» երկրի առնչությամբ գրում է, որ Հայկը «ի ժամանակի մահուանն իւրոյ ետ զնա կալուած ժառանգութեան Կաղմեայ թոռին իւրում» որդւոյ Արամեակայ, եղբոր Հարմայի»:⁶ Սա ուղղակի վկայություն է Արամանյակի երկրորդ՝ *Հարմայ* անունով որդու, Կաղմոսի եղբոր մասին (սրան պետք չէ շփոթել իր անվանակցի՝ Գեղամի որդու հետ): Արամանյակի այստեղ ծնված երրորդ որդին եղել է Պասքամը: Ըստ Մովսես Խորենացու՝ Վաղարշակ թագավորը «ի զաւակէ Պասքամայ, ի Հայկի թոռնէ, Տորք անուն կոչեցեալ... հաստատէ կուսակալ արեւմտից. եւ յերեսացն անպիտանութենէ կոչէ զանուն ազգին Անգեղ տուն»:⁷ Անանուն պատմիչը Անգեղտունն առնչում է Բագարատին, որը Ջարեհի սերունդներից էր, իսկ վերջինիս կոչում է. «որդի որդւոց Արամեակայ»:⁸ Պասքամի անունը նա չի բերում, սակայն հիշյալներին չի համարում իրեն հայտնի Կաղմոսի և Հարմայի սերունդները: Պարզ է, որ այս դեպքում նրա խոսքերը վերաբերում են Արամանյակի երկրորդ որդու՝ նույն Պասքամի սերունդներին:

Կաղմոսի անունը իր *Կաղմ*- հիմքով նույնական է Արևմտյան Տիգրիսի աջափնյակը բռնած *Կաղմուխի* երկրանվան *Կաղմ*- հիմքին: Աստ. Խաչատրյանը որոշակի կապ էր տեսնում *Կաղմոս* և *Կաղմուխի* անունների միջև՝ նշելով, որ վերջինս համապատասխանում է Խորենացու հիշատակած «տուն Կաղմեայ»-ին:⁹ Հ.Մանանդյանը, ևս նշելով Կաղմոսի և Կաղմուխի կապը, ավելացնում է, որ վերջինս *Կուղմուխի* տեսքով ևս

¹ Մովսիսի Խորենացու պատմութիւն Հայոց, Եր., 1981, Ա, Ժա, Սեբեոսի եպիսկոպոսի պատմութիւն, Եր., 1939, Ա, էջ 3:

² Խորենացի, Ա, Ժա:

³ Նույն տեղում, Ա, Ժբ:

⁴ Հ.Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան (այսուհետև՝ ՀԱԲ), հ. III, Եր., 1977, էջ 576:

⁵ Սեբեոս, Ա, էջ 4:

⁶ Նույն տեղում, Ա, էջ 5:

⁷ Խորենացի, Բ, ք:

⁸ Սեբեոս, Ա, էջ 6-7:

⁹ Աստ. Խաչատրյան, Հայաստանի սեպագրական շրջանի քննական պատմություն, Եր., 1933, էջ 33, ծան. 2, էջ 34:

հանդես գալով հանդերձ, որևէ առնչություն չունի Կուսմուխ երկրի հետ, որը հետագա Կոմագենեն է:¹⁰

«Տուն Կադմեայ»-ն առաջին անգամ Kudmahi ձևով հիշատակված է Ասորեստանի Սալմանասար I թագավորի (մ.թ.ա. 1274-1245թթ.) արձանագրության մեջ: Լեռնցի կուտիները ներխուժել էին Միջագետք և նրանց դեմ Ասորեստանի թագավորը հաղթանակներ էր տարել «Ուրուատրի (երկրի) սահմանից մինչև Կուսմուխի երկիրը»:¹¹ Նրա հաջորդ Ասորեստանի թագավորներից Թիգլաթփալասար I-ը (մ.թ.ա. 1115-1077թթ.) Կադմուխին *Շուբարիների երկիր*, *Շուբարաու* է կոչում:¹² Նախնական Կադմուխին բավականին ընդարձակ երկիր է եղել՝ տարածված Արևմտյան Տիգրիսից ոչ միայն հարավ, այլև հյուսիս: Պատահական չէ, որ «Կադմեայ տան» անվանադիր Կադմուսը համարվել է Արամանյակի ավագ որդին: Թիգլաթփալասար I-ը նրա տիրույթը կոչում է «ընդարձակ Կադմուխի երկիր»:¹³ Իսկ իր արշավանքի նկարագրության մեջ բերում է նաև հետևյալ փաստը. «Կադմուխի երկրի մնացած (մարդիկ), որոնք իմ զենքից փախել էին, անցան Տիգրիս գետի մյուս կողմը գտնվող Շերեշե քաղաքը, որը (և) իրենց ամրոցը դարձրին»:¹⁴

Կադմուսի վիպական կերպարի և իր տիրույթ Կադմուխի (Կադմեայ տուն) իրական բնույթը կարելի է պարզել՝ համադրելով Կադմուսի մասին հայկական և հունական ավանդությունների տվյալները ասորեստանյան արձանագրություններում Կադմուխի մասին եղածների հետ: Կադմոս (Κάδμος) անունով առասպելաբանական կերպար կար նաև հունական ավանդություններում: Նա համարվում էր փյունիկեցի գաղթական, որը Հունաստան գալով հիմնադրել էր Թեբե քաղաքը, սպանել ջրապահ-ջրարգել օձավիշապին և նրա առամներով ցանք կատարել:¹⁵ Բայց այդ առամներից ոչ թե հնձելիք էր աճել, այլ զինված մարտիկներ, որոնք անմիջապես դաժան կռիվ էին սկսել միմյանց դեմ: Ի վերջո կենդանի մնացած 5 մարտիկները հաշտություն էին կնքել և դարձել Թեբեի 5 նշանավոր տոհմերի հիմնադիրները:¹⁶ Նրանք *σπαρτός*-ներ («ցանվածներ») էին կոչվում, իսկ նրանց հետնորդները՝ *σπαρτων γένος* «ցանվածների ցեղ»:¹⁷ Ցանքսի առկայությունը և Կադմուսի հիմնադրած քաղաքի՝ Թեբեի բնակիչների «ցանվածների ցեղ» կոչվելու հանգամանքը հուշում են, որ, հանձին Կադմուսի, գործ ունենք հողագործների և հողագործության հովանավոր ինչ-որ հնագույն աստվածության հետնորդի հետ: Ինչպես Ջ.Ջ. Ֆրեդերեն դիտել տալիս, աստվածություններին ձոնված տոնակատարությունները ուղղակի կապի մեջ էին նրանց բնույթի հետ: Այսպես. «Եթե տոնակատարության ժամանակը համընկնում է ցանքսին կամ հնձին, ապա դա հանգեցնում է այն մտքին, որ տվյալ աստվածությունը հողի կամ հացահատիկի մարմնավորումն է»:¹⁸

Հունական Կադմուսի նախատիպի՝ որպես «հողի կամ հացահատիկի անձնավորում» ըմբռնվելու մասին են խոսում հետևյալ իրողությունները: 1. Կադմուսի դուստրը Սեմելեն էր, որի *Σεμέλη* անունը փռյուզական ծագում ունի և նշանակում է «հող»:¹⁹ Այս բառը իր արմատակիցներն ունի ի դեմս ազգակից լեզուների հետևյալ՝ «հող» նշանակող, բառերի. ավեստ. *zām*, լիտվ. *žeme*, լատիշ. *zeme*, պրուս. *same*, *semme*, հին սլավ. *zemlja* և

¹⁰ Я. М а н а н ђ я н, О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, Ер., 1956, стр.122.

¹¹ И. Д ъ я к о н о в, Ассиоро-вавилонские источники по истории Урарту, (այսուհետև՝ АВИИУ), «Вестник древней истории», 1951, N 2, надп. N 2; «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիկա» (այսուհետև՝ ՀԺՊՔր.), հ. I, Եր., 1981, էջ 15:

¹² ՀԺՊՔ, հ. I, էջ 18:

¹³ Նույնը:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 17:

¹⁵ Ն. Կ ո մ և, Հին Հունաստանի լեգենդներն ու առասպելները, Եր., 1956, էջ 170-174:

¹⁶ В. Я р х о, Кадм, «Мифологический словарь», М., 1991, стр. 268.

¹⁷ Древнегреческо-русский словарь, Составил И. Дворецкий, т. I-II, М., 1958, т. II, стр. 1492.

¹⁸ Ջ. Ֆրեդերեն, Ոսկե ծնողը. Մոգության և կրոնի ուսումնասիրություն, Եր., 1989, էջ 439:

¹⁹ В. Я р х о, Семела, «Мифы народов мира», (այսուհետև՝ МНМ), т. II, М., 1988, стр. 425.

այլն:²⁰ 2. Սենեկեի որդին՝ Կադմոսի թոռը, Դիոնիսոսն էր, որը խաղողագործության և զինեգործության աստված դառնալուց առաջ ավելի լայն գործառնություններ ուներ: Հույները նրան համարում էին մասնաճյուղի հողագործության բոլոր բնագավառները հովանավորող աստված: Նա առաջինն էր, որ, եզները արորին լծելով, վար ու ցանք էր արել և մարդկանց սովորեցրել արորի հետևից ակոսների միջով քայլելու ու հատիկներ շաղ տալու արվեստը:²¹ 3. Կադմոսի «հողագործական» բնույթը, մեր կարծիքով, դրսևորվում է մասնաճյուղի ու պատմության մեջ: Հին հույների կարծիքով, նրա սպանած օձավիշապը ծնված է եղել պատերազմի աստված Արեսին, ուստի, աստվածների ցատումը հարուցած լինելու պատճառով Կադմոսը, իր կին Հարմոնիայի հետ միասին, իրենց կյանքի վերջալույսին օձ էին դարձել:²²

Օձը պտղաբերությունն ու բերրիությունը անձնավորող շատ աստվածությունների սրբազան կենդանին էր, մանավանդ, երբ նրանք հանդես էին գալիս հողագործ աստվածությունների և հացահատիկային բույսերի ու դրանք մշակողների հովանավորների դերում: Վաղ ժամանակների հողագործների վտանգավոր թշնամիների՝ հացահատիկի գող կրծողների ահ ու սարսափը օձն էր: Հողագործի բնական դաշնակիցները դարձած օձերը ազատ ելումուտ ունեին նրանց կացարանները, իսկ նրանց պաշտամունքը միաձուլվել էր հողագործների հովանավոր աստվածությունների պաշտամունքին: Նրանց պաշտամունքը Հայաստանում գոյատևում էր ընդհուպ 20-րդ դարի սկզբները:²³

Գ.Սրվանձտյանցի վկայությամբ. «Օձեր ալ կան, որ Մշո աշխարհի պահապաններն են և գյուղացվոց վնաս չեն տար: Տեսակ մը օձերու համար ալ կը պատմեն, թե տները և ջաղացները կը բնակին, և իրենց բնակած տան բախտը անոնցմով կը հաջողի եղեր»:²⁴ Հայկական ավանդազրույցներից մեկի համաձայն՝ հային հետապնդած կատաղած ուղտին խաթելով սպանել էր լուր՝ լորտու օձը: «Այնուհետև հայերը լույին հայ են համարում, և նրա արած լավության համար պաշտում»:²⁵ Օձը հողային ստուգաբանությամբ անուններ էր կրում դեռևս հնդեվրոպական միասնության դարաշրջանում (հնմտ. սլավ. նախալեզվի *zmoja* «օձ» և *zemlja* «հող, երկիր» բառերի փոխադարձ ծագումնաբանական կապը):²⁶ Հայերեն «Արգադայ-օձ»²⁷ և հունարեն *ἀργή* «օձի տեսակ»²⁸ բառերի *արգ արմատը առկա է մասնաճյուղի «Վիպասանք»-ի վիշապազուն Արգավանի *Արգավան* անվան մեջ և «Արգասի-երկիր»,²⁹ *արգավանդ* «բերրի, պտղաբեր» բառերում:

Հայ. *Կադմոս*, հուն. և թրակ. *Κάδμος* անունները³⁰ իրարամերձ ստուգաբանությունների առարկա են դարձել: Հեսթիոսի (*Ἡσθῖος*, IV դար) տված այս անվան «նիզակ», «բլուր», «վահան» բացատրությունները հիմք ընդունելով, Ա.Կարմուրան այն բխեցնում է հ.՝ **kadh-* «պաշտպանել, պահպանել» արմատից:³¹ Շատ են հատկապես անվան (թե՛ հունական, թե՛ հայկական) սեմական ծագման կողմնակիցները: Դա էլ հասկանալի պատճառով. հին հույները Փյունիկիան էին համարում իրենց Կադմոսի հայրենիքը, իսկ հայագետներն էլ հիմք էին ընդունում հայերի և սեմական ժողովուրդների (մանավաղ՝ ասորեստանցիների և արամեացի-ասորիների) հազարամյակներ տևած հարևանության հանգամանքը: Սեմական ծագում մեր *Կադմոս* անվանը վերագրե-

²⁰ Т. Г а м к р е м и д з е, В.Иванов, *Индоевропейский язык и индоевропейцы* (այսուհետև՝ *ИЯИ*), т. I-II, Тб., 1984, т. II, стр. 821.

²¹ Ջ. Ֆրեդերիկս, *Մշու աշխ.*, էջ 456:

²² Ն. Կուր, *Հին Հունաստանի լեզվաբանությունը*, էջ 175-176:

²³ Ե. Լալայան, *Երկիր*, հ. II, Եր. 1988, էջ 170-171:

²⁴ Գ. Սրվանձտյանց, *Երկիր*, հ. I, Եր., 1978, էջ 48:

²⁵ Ե. Լալայան, *Երկիր*, հ. II, էջ 170:

²⁶ *ИЯИ*, т. II, стр. 526-527, 821:

²⁷ *Բաղդիրք հայոց*, Եր., 1975, էջ 36:

²⁸ *Древнегреческо-русский словарь*, т. I, стр. 229.

²⁹ *Բաղդիրք հայոց*, էջ 36:

³⁰ Գ. Ջահուկյան, *Հայերեն և հնդեվրոպական հին լեզուները*, Եր., 1970, էջ 72:

³¹ A. C a r n o y, *Dictionnaire étymologique de la mythologie greco-romaine*, Paris, 1957, p. 88.

լիս նրա հիմքում տեսնում են կամ փյունիկերեն են qdm «արևելք» կամ ասորերեն kadum «առաջին» բառերը:³²

Համեմատություն էր տարվում նաև հունական և հայկական անունների և հայաստանական Qadmaša տեղանվան միջև,³³ բայց այս վերջինիս գրության ձևը ճշգրտված չէ. Qadmaša քե՞ Qadkuša:³⁴ Մեմական միջավայրում *Կադմոս* անվան (որպես անձնանուն կամ դիցանուն) բացակայությունը և նրա առկայությունը նաև Թրակիայում խոսում է այն մասին, որ այս դիցանուն-անձնանվան աղբյուրը պետք է փնտրել հնդեվրոպական միջավայրում, մեր կարծիքով, հնդեվրոպացիների նախահայրենիք՝ Հայկական լեռնաշխարհում:

Մ. Ռինշնայդերը, հունական Կալմոսի հայրենիքը փնտրելով Արևելքում, այդպիսին համարում է ոչ քե՞ Փյունիկիան, այլ Կիլիկիան:³⁵ Նա գրում է. «Կադմոսը անմիջականորեն կապված է Կիլիկիայի հետ, երբ ուղղակի կապեր Փյունիկիայի հետ մենք չգիտենք: Հույները համարում էին, որ հենց Կիլիկիայում է ընթացել Տյուփոնի դեմ Ջևսի մարտը, որին օգնել է նույն ինքը՝ Կադմոսը... Դրա հետ միասին մենք գիտենք, որ Կադմոսը այբուբենից բացի Արևելքից է փոխառել լեռնահանքային գործը և մետաղամշակությունը, իսկ դա նորից մատնացույց է անում Կիլիկիան, որովհետև միայն նրա միջոցով աշխարհը կարող էր ծանոթանալ թաքալյան արտադրանքին»:³⁶ Բայց ինչո՞ւ հենց Թաքալի արտադրանքին, երբ ավելի արևելք՝ Կադմոսի անվանն առնչվող Կադմուխիի հաբևանությանը գտնվող Արմե-Շուրբիան և հետագա Անգեղտունը հայտնի էին իրենց պղնձի, արծաթի և երկաթի հանքերով և դրանց վաղ արդյունահանությամբ:³⁷ Ընդ որում, Անգեղտունը գավառի տարածքում են հայտնաբերվել երկաթի մշակման հնագույն հետքերը:³⁸

Կադմոս / *Καδμος* անվան ստուգաբանության բանալին, մեր կարծիքով, թաքնված է նրա «հողագործական-օձային» բնույթի մեջ: Նրա հիմքում մենք տեսնում ենք հնդեվրոպական այնպիսի մի նախած, որը օձի նկատմամբ եղած թաքուի պատճառով շատ վաղ էր ստեղծվել: Հայտնի է, որ նախնադարի մարդիկ խոսափել են օձի բուն անունը տալուց կամ այլափոխել դա, կամ նոր անուն հնարելով նրա համար:³⁹ Հնդեվրոպական լեզուները ունեն «օձ, իժ» նշանակող այնպիսի բառեր, որոնց բուն իմաստը «կեղտոտ, գարշելի, պիղծ» է: Դրանց մի մասը ծագում է հ.-ե. *gʷd(u)dh-, իսկ մյուս մասը՝ *gʷadh- տարրերակից (<*gʷdu-, *gu-, որից հայ. *կո՛ւ/կոյ* «անասնաղբ»):⁴⁰ Հ.-ե. *-dh- ածականով բառերից են. միջ. բ.գ. quad «կեղտ», «թափոն, տականք», «գարշելիություն, նողկալիություն», quat «չար», հուլանդ. kwaad «չար, վատ», տիրոլ. գերմ. Köt «միջատ», լիտվ. gunda «ամոթ, խայտառակություն», սերբախորվ. gad «նողկալի, գարշելի», մակեդ. гад «չար, պիղծ», «երկկենցաղ», լեհ. gad «սողացող, սողուն», «ստորաքարշ», ռուս. гад «սողուն, գեղուկ», гадюка «իժ»:⁴¹

Հ.-ե. *gʷadh- նախածը հայերենում օրինաչափորեն վերածվել է *կադ-ի, որովհետև հ.-ե. *gʷ - > հայ. կ, իսկ *dh-> հայ. դ: Նույն նախածը հունարենում օրինաչափորեն

³² H. A d o n i c, *Армения в эпоху Юстиниана*, Ер., 1971, стр. 418: Գ.Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն նախագրային ժամանակաշրջան (այսուհետև՝ ՀԼՊԺԺ), Եր., 1987, էջ 341, ծան. 40: Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. II, Եր., 1944, էջ 574:

³³ Г. Д ж а у к я н, *Хайасский язык и его отношение к индоевропейским языкам*, Ер., 1964, стр. 68.

³⁴ Ա. Բ ո ս յ ա ն, Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները (ըստ խեթական սեպագիր աղբյուրների), Եր., 2004, էջ 157:

³⁵ М. Р и м ш е й д е р, *От Олимпис до Ниневии во времена Гомера*, М., 1977, стр. 22.

³⁶ Նույն տեղում, էջ 20:

³⁷ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, Եր., 1971, էջ 51, 425:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 51:

³⁹ ՀԱԲ, հ. IV, Եր., 1979, էջ 611-612:

⁴⁰ ՀԱԲ, հ. II, Եր., 1973, էջ 628:

⁴¹ "Этимологический словарь русского языка", т. I, вып. 4, М., 1972, стр. 5.

րեն *βαθ- էր դառնալու, որովհետև հ.-ե. *g^u - > β, իսկ *dh-> θ: ⁴² Հ.-ե. *g^uadh- հիմքին -mo- վերջածանցի հավելումով վերոհիշյալ լեզուներում ստացվել է *կադմ- (հմմտ. նույն վերջածանցով կազմված հայ. *թարմ*, *թուրմ*, *համ*, *որմ*, *սերմ* բառերը),⁴³ իսկ հունարենում *βαθμ- նախածնը: Առաջիններից ունենք *Կադմոս* դիցաանուն-անձնանունը, իսկ վերջինիցս՝ *Բաթման* (<*բաթմ-ան) գետանունը: *Բաթման*-ը Քաղիթ գետի ուշ ժամանակների (և այժմյան) անունն է: Բայց նրա հնության մասին կարող է վկայել այն փաստը, որ իր հնդեվրոպական հիմքով այն նույնական է *Կադմոս* և *Կադմուխի* անունների հիմքին:

Հունական Կադմոսին մեր Կադմոսի և Կադմուխի հետ, ըստ երևույթին, առնչում է հետևյալ հանգամանքը ևս: Հայտնի է, որ Կադմոսի թողը՝ Սեմելե դստեր որդին, Դիոնիսոսն էր՝ խաղողագործության և զինեղործության հովանավոր աստվածը: Իսկ «Կադմեայ տուն»//Կադմուխին իր խաղողի և զինու առատության պատճառով, Ասորեստանի կողմից նվաճվելուց հետո, կառավարման էր հանձնվել արքունի մատովակին (*rabšake*) և կոչվում էր նաև «Մատովակի մարզ»:⁴⁴ Ամենայն հավանականությամբ, նրա հին տեղերը՝ Կադմոսի սերունդները, նույնպիսի տիտղոս են կրել՝ բարիքներ արտադրողների դասը ներկայացնելու պատճառով: Հիշենք մեր Գնունի նախարարական տոհմի ներկայացուցիչներին, որոնք թե՛ արքունի մատովակներ էին, թե՛ երկրի գլխավոր տնտեսները (հազարապետները): Նրանց վերաբերյալ Մովսես Խորենացին գրում է. «Գիտեմ եւ զԳնունիսդ զինի ունիս, որ զարժանի թագաւորին պատրաստէր զըմպելիսն»:⁴⁵ Գնունիների հազարապետներ լինելու մասին էլ վկայում է Փալստոս Բուզանդը. «Եւ սկիզբն գործակալութեանն հազարապետութեանն աշխարհատեսն խնամակալութեանն, աշխարհաշէն, աշխարհատաճ դեհկանութեան, շինականաշէն ազգն Գնունեաց՝ հազարապետն ամենայն երկրին»:⁴⁶

Արմե երկրին տրված *Subria* անունը՝ Արևմտյան Տիգրիսից հյուսիս ընկած շրջանների և Կադմուխի // Կուդմուխի առնչությամբ, առաջին հիշատակողը եղել է Ասորեստանի Թուկուլթի-Նինուրտա I (մ.թ.ա. 1242-1202թթ.) թագավորը: Նա այս անունը բերում է *Subari* տեսքով:⁴⁷ Նրա հաջորդներից Աշուրբեղկալան (մ.թ.ա. 1076-1059 թթ.) երկրանունն հիշատակում է *Subre* տեսքով,⁴⁸ իսկ ավելի ուշ գործածական է դառնում *Subria* ձևը: *Arme* երկրին տրված այս անունների ստուգաբանությունը հնարավոր է դարձնում գտնելու ծագումնաբանորեն միմյանց հետ կապված *Հարմայ* և *Arme* անունների ստուգաբանության բանալին:

Subria երկրանվան հիմքում հայերեն *սուրբ* բառի **սուրբ* նախածնն է:⁴⁹ Վերջինս ծագում է հ.-ե. *subhro*-ից, որից՝ նաև հին հնդկերեն *subhara* «մաքուր, պարզ, պայծառ», «սպիտակ» բառը:⁵⁰ Երկրանվան **սուրբ* հիմքին հավելվել է հ.-ե. ծագումով -ia տեղանվանակերտը: Հմմտ. խեթ. արձանագրություններում վկայված հայկական *Alzija*, *Arnija*, *Arzija*, *Maldija* տեղանունների համապատասխան վերջածանցները, նաև *Lonhi*, *Կարրի*, *Կումայրի*, *Փարպի* և այլ տեղանուններում առկա այս նույն տեղանվանակերտ վերջածանցի -ի հետին ձևը:⁵¹ Անկասկած, *Արմալիթ* տեղանվան, *Arme* երկրանվան և *Հարմայ*

⁴² Գ. Ջա հ ու կ յ ա ն, *Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները*, էջ 50, 85, 107:

⁴³ Հ.Լ.ՊՆԺ, էջ 233-234:

⁴⁴ Ն.Ա.դ ղ ո ճ, *Հայաստանի պատմություն*, Եր., 1972, էջ 126, 211: Д.Садаев, *История древней Ассирии*, М., 1979, стр. 220-221, карта.

⁴⁵ Խ ո թ ռ ը ն ա ճ ի, Բ, է:

⁴⁶ Փալստոսի Բիզանդացույ Պատմութիւն Հայոց, Եր., 1987, Դ, ք:

⁴⁷ АВНУ, N3.

⁴⁸ Նույն տեղում, N 18:

⁴⁹ С. П е т р о с я н, *Древнейшие названия Черного моря, озер Урмия и Ван в свете мифологических представлений древних армян*, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1986, քիվ 4, էջ 61:

⁵⁰ ՀԱԲ, հ. IV, էջ 255-256:

⁵¹ Ս.Պ.Ե տ ղ ո յ ա ն, *Դասերը և եռադասության դրսևորումները հին Հայաստանում*, Եր., 2006, էջ 336-337:

անձնանվան հնչյունական նմանությունները պատահականության արդյունք լինել չեն կարող: Ամենայն հավանականությամբ, դրանք գալիս են դեռևս մ.թ.ա. III հազարամյակում իրենց գոյությունը պահպանած հայ-հույն լեզվական և պաշտամունքային ընդհանրությունից: Այս տեսանկյունից ուշագրավ է, որ Հունաստանում կար մահ *Ἄρμα*/*Հարմա* տեղանուն, իսկ հին հունարենում՝ հազվադեպ կիրառված **արմ/արմէ* «սպիտակություն» բառը: Սա արմատակիցն է հուն. **αργός* «սպիտակ», հայ. *արծաթ*, հին հնդկ. *arjuna* «դույս, սպիտակ», լատին. *argentum* «արծաթ» և ազգակից լեզուների այլ բառերի:⁵² Ի դեպ, հին Հունաստանի *Ἄρμα*/*Հարմա* անունով տեղանուններից մեկը Ատտիկայի այն շրջանի անունն էր, որտեղ գուշակները սպասում էին մարգարեական նախանշաններին, իսկ մյուսը այն գյուղի անունն էր, որը գտնվում էր Կադմոսի հիմնադրած Թեբե քաղաքից (իր *Καδμεία* միջնաբերդով) ոչ հեռու:⁵³ Բեովտիա նահանգի վերջին երկու տեղանունները՝ *Καδμεία* և *Ἄρμα*, իրենց անուններից բացի, մահ իրենց հարևաններ լինելու հանգամանքներով էլ են հիշեցնում հայկական Կադմուխի/Կադմեայ տուն (անվանադիրը՝ *Կադմոս*) և Արմե (անվանադիրը՝ *Հարմայ*) երկրները:

Նախկին Արմե-Շուբրիայի տարածքը սրբազան է համարվել մահ հաջորդ դարերում: Ապաիանոսի վկայությամբ, Տիգրան Մեծը թագադրվել էր այն վայրում, որտեղ հետագայում կառուցել էր մայրաքաղաք Տիգրանակերտը, իսկ Ստրաբոնի հաղորդմամբ՝ այդ վայրը կոչվում էր Օլիբերիա:⁵⁴ Բնականաբար, թագադրման վայրը կարող էր լինել միայն պաշտամունքային որևէ կենտրոն: Արմե և Շուբրիա անուններով հայտնի երկրների աշխարհագրական մոլորությունը⁵⁵ և նրա երկու՝ իմաստներով մոտ, անունների ստուգաբանությունները՝ «Սպիտակ (երկիր)» և «Մուրք (երկիր)», պարզում են, որ Արմե-Շուբրիան եղել է քրմական վերնախավից կառավարվող երկիր: *Արմե*-ի դեպքում պետք է ի նկատի առնել հնդեվրոպական միասնության դարաշրջանից եկած այն ավանդույթը, ըստ որի՝ «սպիտակ» գույնը բնորոշում էր հենց քրմական դասին՝ գինվորական դասին բնորոշող «կարմիր» գույնի կողքին:⁵⁶ Պատահական չէ, որ Արմավիրը հայոց պաշտամունքային խոշոր կենտրոններից մեկն էր, իսկ նրանից արևելք գտնվող Էրեբունի-Երևանը ունեցել է ռազմական բնույթ (հմմտ. *Ereb*-ում *Երև*-ան-հ.-ե. **erebh-* «մուգ կարմիր, դարչնագույն», որից հայ. *երեիլ* «ժանգ, բույսերի քոս»)⁵⁷: *Արմաիր* <**արմ*-«սպիտակ», որին հավելվել է հ.-ե.**uer-* «ցանկապատել, պարսպապատել» արմատից ծագած **իր/վիր* բառը, որն, ըստ երևույթին, «քաղաք» է նշանակել: Եթե *Արմաիր* տեղանվան իմաստը «Սպիտակ քաղաք» է, ապա *Arme* երկրանունն էլ ունենալու էր «Սպիտակ (երկիր)»/«Մուրք (երկիր)» իմաստը: Ըստ այսմ, *Arme* երկրի անվանադիրի *Հարմայ* (<**հարմ*-այ հմմտ. *արք*-այ, *յոր*-այ, *մոր*-այ և այլն)⁵⁸ անունն էլ նշանակելու էր «սպիտակ (անձ)»/«սուրբ(անձ)», «սրբազան (մարդ)»՝ արգասիքը նրա քուրմ-արքա համարվելու իրողության:

Արամանյակի որդիներից Կադմոսի տիրույթը, ինչպես տեսանք, զբաղեցնում էր գերազանցապես Արևմտյան Տիգրիսի աջափնյակը՝ Կադմուխին: Նրա մյուս որդիներից Հարմայի տիրույթը գտնվում էր Կադմուխից հյուսիս, և արևելքից հարևաններ ունեյ

⁵² ИЯИ, т. I, стр. 229.

⁵³ Древнегреческо-русский словарь, т. I, стр. 236, 785, 846.

⁵⁴ App., Mithr., 67; Strabo, XI, 14, 15.

⁵⁵ И. Дьяконов, Предыстория армянского народа (այսուհետև՝ *Предыстория*), Ер, 1968, стр. 157, 163, 216, 229, 234, 243; Н.Арутюнян, Топонимика Урарту, (այսուհետև՝ *ТУ*), Ер., 1985, стр. 39, 248-249.

⁵⁶ G. Dumézil, *Rituels Indo-Européens à Rome*, «Études et commentaires», v. 19, Paris, 1954, p. 45.

⁵⁷ Մ. Պետրոսյան, *Երեք դասերը և եռյակ բնակավայրերը հին Հայաստանում*, «ՀՀ Քաղաքաշինության նախարարության հայ մարտարապետության ազգային թանգարան, Տարեգիրք. 1994», Եր., 1995, էջ 14-18, Նույնի, *Դասերը և եռադասության դրսևորումները հին Հայաստանում*, էջ 231-233:

⁵⁸ Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ. II, Եր., 1975, էջ 88-89:

Ուրմեն (Սասուն-Խուք լեռնաստանում)⁵⁹ և Ալզին (հետագա Մեծ Հայքի Աղձնիք աշխարհի բղեշխական մասը): Պասքամի՝ Արամանյակի երրորդ որդու տիրույթը, ինչպես ստորև կտեսնենք, եղել է հետագա Անգեղոտուն գավառը՝ Արմն-Շուբրիայի արևմտյան հարևանը: Պասքամին Անգեղոտանն առնչում է ինչպես գավառի անվանադիր Տորքի նախնին համարվելու հանգամանքը, այնպես էլ իր անունը: Պասքամ անվան Պասք հիմքը (*Պասք-ամ* հիմնո. *Արգ-ամ, Գեդ-ամ, Կառն-ամ* և այլն) նույնն է *պասկուն* «կործ, gryphus»⁶⁰ թռչնանվան հետ (*պասկ-ուն* հիմնո. *բրդ-ուն, կծ-ուն, պարկ-ուն*): Պասկուն <*պասք-ուն կ-ճ <ք-ճ մասնակի առնմանությամբ: Պասքամ-ի և պասկուն-ի իմաստակիցներն են ինչպես Անգեղոտուն գավառի, այնպես էլ նրա կենտրոն Անգղ (այժմ՝ Էգիլ) բնակավայրի⁶¹ անունները: Ըստ երևույթին, զիշատիչ թռչունները եղել են Անգեղոտուն գավառի հնագույն բնակիչների տոտեմները: Ըստ այսմ, հասկանալի է դառնում, թե ինչու Անգեղայ Տորքը հղկած ժայռերի վրա գրում էր «նույնպես եղնգամբք *խրովք արծուխս եւ այլս այսպիսիս*»:⁶²

Հետագա Աղձնիքի Անգեղոտուն գավառի տարածքը Ասորեստանի Աշուրնասիրապալ II թագավորը (մ.թ.ա. 883-859 թթ.) հիշատակում է Zamba անունով:⁶³ Ն.Հարությունյանը Zamba-ն տեղորոշում է Արևմտյան Տիգրիսի ձախակողմյան Ձեբենե-սու վտակի վերնագավառում և սեպագրերի Արկանիա լեռնաշղթայի ու Ծովք (այժմ՝ Գյուլջուք, Հազար) լճի միջև:⁶⁴ Zamba երկրանունը հայերեն կազմություն ունի՝ *q-ամբ > Zamba(a): Սրա առաջին բաղադրիչը՝ q-նախածանցը նույն q նախդիրն է, իսկ երկրորդ բաղադրիչը՝ ամպ<ամբ բառը: Վերջինս ոչ միայն «ամպ» է նշանակում, այլև «շանթ, կայծակ» և «անձրև», իսկ նրա արմատակից *ամպրոպ* և *ամբրոք* (ամբուտոյց) բառերը՝ «փոթորիկ»:⁶⁵ Նույն արմատից, նույն q նախածանցով է կազմված նաև *զամպ* «զեռների վրա դիզված ձյունը» բառը, որն առկա է նաև *ամբուզամբ* «փոփոխական օդ» բառում:⁶⁶ Հնդեվրոպական արմատի ժառանգորդները նույնպիսի բազմիմաստությունն են դրսևորում ազգակից լեզուներում ևս: Հմնտ. հուն. 'ὀμβρος «անձրև», հին հնդկ. abhra «ամպ, փոթորիկ», լատին. imber «անձրև, ամպ», պարս. abr «ամպ» և այլն:⁶⁷

«Ամպրոպային» բնույթ ունի ոչ միայն Չամբա երկրի, այլև սահմանամերձ Արկանիա լեռնաշղթայի (այժմ՝ Էրզանի) անունը: Arqānia/Arkānia լեռնանվան հիմքում հայերեն *արկ արմատն է -ան և -ia > հայ. -ի վերջածանցների հավելումով: Ժամանակին մենք լեռնանվան արմատն առնչել էինք *արկանել* և *արկնել* բայերի արմատներին:⁶⁸ Սրանցից առաջինը ունի նաև «ածել, լցնել» նշանակությունը («ջուր արկանել ի սափոր»), իսկ երկրորդը «տեղալ» է նշանակում («անձրև կարկնել»):⁶⁹ Այժմ կարելի է վստահ ասել, որ *արկ-ը ծագում է հ.-ն. *pr-g- նախածանցից, որից է նաև *հարկ* «խափել,

⁵⁹ Մ. Պ Ե տ ը ո ս յ ա ն, Ուրմեն և Արխի երկրների տեղորոշման շուրջ, ՎՊՄԻ հանրապետական գիտաժողովի նյութեր, Վանաձոր, 2009, էջ 86-88:

⁶⁰ ՀԱԲ, հ. IV, էջ 30, «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի», հ. II, Եր., 1981, էջ 601: Պասքամ-ը համարվում է «ծագումն անհայտ» անձնանուն (Հ.Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. IV, Եր., 1948, էջ 228): Մեր Պասքամ-ի և պասկուն-ի *պասք հիմքը կարելի է համեմատել հուն. βασκας բառի հետ (հ.-ն. *b>հայ. պ, հուն. β, իսկ հ.-ն. *k>հայ. ք, հուն. κ), թեպետև վերջինս նշանակում է «բաղի անհայտ տեսակ» («Древнегреческо-русский словарь», т. I, стр. 291):

⁶¹ Մ. Ե ը ո ս յ ա ն, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Եր., 1963, էջ 35:

⁶² Խ ո ը Ե ո ս յ ա ն, Բ, Է:

⁶³ АВНУ, N 23.

⁶⁴ Н. А р у т ю н я н, Биайинили (Урарту). Военно-политическая история и вопросы топонимики, Ер. 1970, стр. 94, пр. 377; ТУ, стр. 78.

⁶⁵ ՀԱԲ, հ. I, Եր. 1971, էջ 162, 163:

⁶⁶ Նույն տեղում, հ. II, էջ 78:

⁶⁷ Նույն տեղում, հ. I, էջ 162-163:

⁶⁸ Մ. Պ Ե տ ը ո ս յ ա ն, Ծ. Պ Ե տ ը ո ս յ ա ն, «Ամպ/ձի» և «զետ/ձի» առասպելաբանական կապի մի քանի դրսևորումներ, ԸՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. I, Գյումրի, 1998, էջ 66:

⁶⁹ Ստ. Մ ա յ յ ա ս յ ա ն, Հայերեն բացատրական բառարան, հ. I, Եր., 1944, էջ 271:

հարվածել» (*>հարկանել* «խփել, ծեծել» և այլն) բառը:⁷⁰ «Անճրևել» հասկացության հետ կապված ուշագրավ են մանավանդ ազգակից լեզուների նույնարմատ հետևյալ բառերը. լիտվ. *perip*, *perti* «թափիչով հարվածել, ծեծել» և «լողացնել», *pirtis*/լատիշ. *pirts* «բաղանիք», սլովեն. *prati* «ծեծել, զանահարել» և «զվանալ», հին ռուս. *pъiti* «բաղանիք»: Սրանց՝ առաջին հայացքից խիստ տարբեր նշանակությունների վերաբերյալ Հ. Աճառյանը նկատել է տալիս, որ «հին ժամանակ լվացք էին անում թափիչով շորերը ծեծելով» և օրինակ է բերում հայերեն *տոփել* բայը, որը թե՛ «ծեծել, թակել» է նշանակում, թե՛ «զվանալ, լվացք անել»:⁷¹ Հասկանալի է, որ առասպելաբանական մտածողությամբ օժտված մեր հեռավոր նախնիների մտապատկերում երկրային լվացքը զուգորդված է եղել «երկնային լվացքի» (ամպերի բախումը և դրան հաջորդած անձրևը) հետ: Ընդ որում, նույն *արկ* արմատը առկա է նաև *զարկ-զ-արկ* «հարված» բառում, իսկ սրանց բոլորի հիմքում ընկած պարզական **per* - արմատը՝ նաև Ամպրոպի աստվածների անուններում. հնմտ. խեթ. *Perua/Pirua*, հին հնդկ. *Parjanya*, լիտվ. *Perkūnas*, հին ռուս. *Perunъ* և այլն:⁷² Վերջիններիս արմատակիցն է մեր *երուանդ* (<**perunt*-) գահանուն-դիցանունը:⁷³

Հետագա Անգեղոսան տարածքի սեպագրային Ջամբա երկրանունը և Արկանիա լեռնանունը (վերջինիցս էլ հետագայի *Արկնի*, *Արդնի*, *Էրզանի*, *Արդանա* տեղանունները) իրենց ծագմամբ պարտական են ամպրոպային երևույթներին: Դրա առնչությամբ ուշագրավ մի վկայություն ունի Գ. Սրվանձտյանցը: Հյուսիսից Արդնիի գավառ (նախկին Անգեղտուն) մտած մեծ բանահավաքը հուշագրում է. «Հետևյալ օրվան ուղին մույնքան դժվարին է, լեռնոտ և քարոտ, առատ անձրև ալ կտեղա... մտանք Բարձրահայաց Ս.Աստվածածնի վանքը, որ շինված է *ապառաժ ահագին բարձրության մը վրա*, որ կը կոչվի Արկնո բերդ»:⁷⁴ Ապա՝ «Ս.Տաճարին մեջը ճրագ մը տեսանք վրան արծաթ մեջը հողե, գոր կը վառեն *կայծակի օրերը*, և կ'անվանեն «*Արնե ճրագ, կայծակի ճրագ*», վանքն իր դիրքով *հաճախ ենթակա է կայծակի*»⁷⁵ (ընդգծումներն իմն են-Ս.Պ.): Պակաս ուշագրավ չէ նաև այն համզամանքը, որ գավառի կենտրոն Արդնի բնակավայրը երկու եկեղեցի ուներ՝ երկուսն էլ Ս.Սարգիս անունով:⁷⁶ Իսկ Ս.Սարգիսը այն սուրբն է, որ ժողովրդական հավատալիքներում և ավանդազրույցներում հստակորեն դրսևորում է հողմային-ամպրոպային մարտիկի իր գծերը՝ կոչվելով *Ջորավար* և *զինավոր*:

Եթե Կաղմոսն ու Կաղմուխին (Կաղմեայ տունը) հողագործական բնույթ ունեին, Հարման և Արմեն (Շուբրիան)՝ քրմական բնույթ, ուրեմն, եռյակ միության երրորդ անդամները՝ Պասքամը և Ջամբան (Անգեղտունը), պետք է, որ զինվորական բնույթ ունենային: Ցավոք, Պասքամի վերաբերյալ մենք ուղղակի աղբյուրի տվյալներ չունենք, բայց ունենք նրա սերունդներից Տորքի վերաբերյալ: Վերջինիս ռազմական գծերը բացահայտվում են Մովսես Խորենացու բերած հետևյալ ավանդազրույցի և դիտողության մեջ: «Եւ յեգեր ծովուն Պոմտոսի դիպեալ մաւաջ քշմամեաց՝ դիմէ ի վերայ. եւ ի խաղալն նոցա ի խորն իբրեւ ասպարէզս ութ, եւ սա ոչ ժամանեալ նոցա՝ առնու, ասեն, վէմս բլրածես, եւ ձգէ զկնի. եւ ի սաստիկ պատառմանէ ջուրցն ընկղմին մաւր ոչ սակաւք, եւ ամբարձումն ալեացն, որ ի պատառմանէ ջուրցն, վարէ զմնացեալ մաւս բազում մղոնս»:⁷⁷ Ընդ որում, մեր պատմահայրը նախապես զգուշացնում էր, որ «կարի իմն անյաբմար թուիին եւ մմա երգ բանից վասն ուժեղութեանն եւ սրտեայ լինելոյն. որք ոչ Սամսոնի եւ ոչ

⁷⁰ ՀԱԲ, հ. III, էջ 53-54:

⁷¹ Նույնը, էջ 53:

⁷² ՀԱԲ, հ. III, էջ 54: ИЯН, հ. II, էջ 615, 793:

⁷³ Ս.Պ ե տ ր ո ս յ ա ն, «Վահագնի երգի» ակրոստիքոսների վերականգնման և վերծանման փորձ, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1981, թիվ 4, էջ 81-85:

⁷⁴ Գ.Սրվանձտյան, Երկեր, հ. II, Եր., 1982, էջ 411:

⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 413:

⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 415:

⁷⁷ Խորենացի, Բ, Ը:

Հերակլեսայ եւ ոչ Սագճկին յարմարին այս գրոյցը»:⁷⁸ Իսկ հրեաների Մամսոնը, հույների Հերակլեսը և իրանցիների Ռուստամ Սագճիկը ներկայացուցիչներն էին զինվորական դասի: Տորքի և Պասքամի ռազմական բնույթի մասին են խոսում մաև հետևյալ իրողությունները: Տորքի սերունդները համարված Անգեղտան մախարարական տոհմի ներկայացուցիչները Արշակունյաց դարաշրջանի Մեծ Հայքում զինվորական բարձր պաշտոններ էին զբաղեցնում⁷⁹ և, ըստ «Ջորանամակ»-ի, գլխավորում էին Հայոց բանակի չորս զորամիավորումներից մեկը՝ «Արևմտյան դռանը»:⁸⁰

Ամփոփենք: Հին հնդեվրոպական հասարակության եռադասյա կառուցվածքի ծնունդ հանդիսացած հնդեվրոպական դիցական գլխավոր եռյակը հին հայկական ավանդազրույցներում իր վիպական հետնորդներն է ունեցել ինչպես հանձինս Հայկ մախահոր երեք որդիների (Արամանեակ, Խոռ, Մանավազ), այնպես էլ Արամանյակի երեք որդիների: Վիպական այս կերպարներն ունեցել են իրենց հասարակական գործառնությունները, որոնք պայմանավորված են եղել իրենց տիրույթների դասային բնությամբ և արտացոլել են հնդեվրոպական եռադասության սկզբունքով ձևավորված ռազմաքաղաքական եռացել միության երբեմնի գոյությունը: Դրանում քրմական ցեղային երկիրը եղել է Արմեն (Շուբրիա)՝ անվանադիր-«հիմնադիրը» Հարմայ, զինվորական բնությամբ ցեղային երկիրը եղել է Ջամբան (հետագա Անգեղտունը)՝ «հիմնադիրը» Պասքամ, հողագործական բնությամբ ցեղային երկիրը եղել է Կադմուխին (Կադմեսայ տուն)՝ անվանադիր-«հիմնադիրը» Կադմոս: Ըստ երևույթին, վիպական այս կերպարների մախատիպերը եղել են համապատասխան գործառնությունով օժտված և նույն անուններով հանդես եկած աստվածությունները:

СЫНОВЬЯ АРАМАНЕАКА И ИХ ВЛАДЕНИЯ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ТРЕХСОСЛОВНОЙ СИСТЕМЫ

Резюме

С. Петросян

Идеология трехчленной классификации богов лежит в основе многих верований индоевропейских народов и отражает принцип трехчастного деления общества. У древних индоевропейцев существовали три основные группы общества-социальные сословия производителей, жрецов и воинов. В недрах этой общинно-индоевропейской идеологии и зарождались мифологические прототипы трех сыновей Араманеака: прототип Кадмоса-бог покровителей страны Кадмухи (Кадмеяй тун), прототип Хармая-бог покровитель страны Арме (Шубрия), а прототип Паскама-бог покровитель страны Замба (поздн. Ангел-тун). Эти легендарные лица были наделены социальными функциями: Кадмос представляет производителей, Хармай-жрецов, а Паскам-воинов. Значит, и социальная структура этих армянских стран обнаруживает тесное соотношение с социальным делением общества далеких индоевропейских предков армян.

⁷⁸ Խ ո Ր Ե Ն Տ Գ Ի, Բ, Ը:

⁷⁹ Ազարանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, Եր., 1983, ՃԺԲ 795, ՃԻՁ 873:

⁸⁰ Н. А. Д о н и ц, նշվ. աշխ., էջ 251, 285: